

УДК 14.355.1

О.Ю. Панфілов

ВІЙНА ТА СУСПІЛЬСТВО

Робиться спроба розглянути роль війни у суспільному розвитку. Проблема розглядається в ретроспективному підході. Аналізується роль війни в житті Стародавнього світу, в епоху Середньовіччя та індустріальну епоху розвитку людства. В статті аналізуються особливості війн різних епох, висвітлюється їх вплив на розвиток суспільства, визначаються наслідки масштабних війн в житті людства.

Ключові слова: суспільство, війна, причини воєн, армія.

В статье осуществлена попытка рассмотреть роль войны в общественном развитии. Проблема рассматривается в ретроспективном подходе. Анализируется роль войны в жизни Древнего мира, в эпоху Средневековья, в индустриальную эпоху. В статье анализируются особенности войн разных эпох, показывается их влияние на развитие общества, определяются последствия масштабных войн в жизни человечества.

Ключевые слова: общество, война, причины войн, армия.

It is given it a shot to consider the role of war in a society development. A problem is examined in retrospective approach. The role of war is analysed in life of the Ancient world, in the epoch of dark Ages and industrial epoch of development of humanity. The features of wars of different epoches are analysed in the article, their influence is lighted on development of civilizations, the consequences of scales wars are determined in life of humanity.

Key words: society, war, reasons of wars, army.

Постановка проблеми. Звертання до минулого досвіду, неупереджений, об'єктивний соціологічний аналіз поглядів на війну має суттєве значення для подальшого розкриття цього питання у сучасному. Лише виявляючи основні етапи, які явище проходить у своєму розвитку, можна зрозуміти, пояснити притаманні йому необхідні властивості та зв'язки, якісні та кількісні характеристики. Крім того, слід зазначити, що досвід минулого в науках про суспільство та його окремі сфери не відмежований від сьогодення так різко й однозначно, як це має місце в природничих та технічних науках. Соціальні ідеї, так само як і художні, релігійні та інші гуманітарні цінності, не можуть бути чітко й однозначно ранговані у «лінію прогресу», як, скажімо, досягнення природничих наук і техніки, а тому соціологічний підхід до осмислення генезису та еволюції війни уявляється досить продуктивним кроком у пізнанні взаємозв'язку війни та суспільства. Головна мета – це виявити ті світоглядні орієнтири, які завжди допомагали людям знаходити необхідні відповіді на фундаментальні питання соціокультурного буття.

Історія людства – це насамперед історія війн. Спрощуючи питання, можна було б сказати, що тварини не мають історії через те, що вони не воювали поміж собою. Як стверджував Георг Гегель, тварина не знає війни,

вона знає лише боротьбу, викликану потребами в їжі, території для полювання тощо. Задовольнивши свою потребу, тварина задовольняється отриманим і не змінює порядок речей у природі. Людина, проте, не така. Щоб вийти з тваринного стану, вона повинна вийти за межі природи, зі світу потреб і прагнути до благ, які природа не може надати і які знаходяться поза межами її біологічної природи. Людина не тільки прагне задовольнити власні біологічні потреби, але й жадає визнання себе з боку інших і, більш того, підпорядкування інших. Таким чином, війна має за мету не тільки фізичне виживання, але й нав'язування власних цінностей іншим. Піддаючись ризику втратити життя, людина, на відміну від тварини, затверджує власне «Я». Отже, боротьба з іншою людиною набуває людського виміру.

Для розуміння перспектив війни необхідно розкрити основні тенденції, роль та місце війни у системі соціальних відносин, її специфіку як особливого виду відносин між людьми, різними соціальними спільнотами, державами.

Аналіз актуальних досліджень. з даної проблеми свідчить, що проблема війни у суспільному житті завжди залишалася актуальною. Зокрема розгляд тих чи інших аспектів проблематики війни знайшов відображення в працях Р. Арона, К. Гаджиева, Д. Волкогонова, М. Демченка, Б. Лиддел-Гарта, Ф. Мерінга, В. Серебрянникова, В. Смолянюка, М. Требіна, Е. Тоффлера, С. Хантінгтона, та інших вчених. Однак проблематика війни та суспільного розвитку залишається остаточно не вирішеною й вимагає у тому числі й соціологічного осмислення. Заповнити окремі прогалини в осмисленні даної проблеми і є *метою* цієї статті.

Виклад основного матеріалу. В історії людства майже всі спроби створення великих держав та імперій зв'язані з експансією, завоюванням, втручанням, окупацією чужих територій. Багато в чому сама історія людства виявляється як безперервний потік війн племен, народів, націй, імперій один з одним. Одні прагнули підкорити чужі країни і народи; інші прагнули військової слави; треті вважали, що краще загинути стоячи, аніж жити, залишаючись на колінах. У будь-якому разі, виправдання війнам завжди знаходили самі переконливі, оскільки людина, якщо судити за її діями, підсвідомо керувалася мефістофельською максимомою – немає у світі речі, що заслуговує пощади. Виправдання війнам завжди знаходили самі переконливі. Тому не випадково і те, що з найдавніших епох скептики не переставали стверджувати, що *homo homini lupus est*, тобто людина людині вовк. З такої формули впливав й інший, не менш відомий постулат – *bellum omnium contra omnes*, тобто війна всіх проти усіх.

Мабуть тільки на ранній стадії розвитку суспільства основним джерелом саморуху стала боротьба людини з природою. Суперечності і конфлікти, що виникали між племенами, стояли на другому плані, не головні. Основу способу виробництва раннього суспільства становили загальні потреби й інтереси. Природне середовище – колиска і джерело існування людей – постало перед людиною, як ворожа демонічна сила, з якою можна боротися, лише тісно об'єднавшись. Збройні конфлікти між племенами не мали соціального

характеру, а виступали лише сутичками за кращі мисливські угіддя, пасовища, печери. У сутичках племен є елемент збройного насильства – неодмінний атрибут усіх війн, але це насильство переслідувало тільки мету безпосереднього задоволення економічних потреб первісних людей, частина їх загальної боротьби за створення умов існування. Однак внаслідок розвитку людського суспільства війна поступово займає немаловажне, якщо не центральне, місце в житті суспільства і знаходить висвітлення в космогоніях і міфах усіх наступних епох і цивілізацій.

У Стародавньому світі, на Сході, і на Заході, люди постійно воювали. Тому не випадково, що саме майже в усіх міфах і міфологічних пантеонах приділялося почесне місце богам-воїнам і героям-воїнам, які, розгромивши сили Зла, давали початок тим чи іншим народам, засновували міста або держави, рятували батьківщину або робили інші діяння. Однак у розвитку людського суспільства війна поступово займає важливе, якщо не основне, місце в житті суспільства. В античній Греції захист поліса був невід’ємний від захисту бога-заступника поліса. Це виявлялося, зокрема, в сакралізації війни. Кожен воїн відчував ніби то інтимний зв’язок зі світом священного. Важливість війни підтверджувалася самою структурою суспільства того періоду, яке розподілено в тих або інших варіаціях і під різними назвами на три основних класи: священнослужителів, воїнів і землеробів [10].

Слід відзначити, що в творах античності можна зустріти співчуття до жертв воєн, проте такі жертви розглядалися тоді як неминучий і навіть необхідний елемент у відносинах між народами і державами. Так, одна з головних тем «Іліади» Гомера – піднесення війни і доблесті на полі борні, у якій нерідко беруть участь самі Боги. Показова позиція Геракліта Ефеського який говорив, що війна загальна... що усе відбувається через боротьбу і за необхідністю. На думку Геракліта, війна – батько усього і всього цар; одним війна визначила бути богами, іншим – людьми; одних війна зробила рабами, інших – вільними. Тому, вважав Геракліт, був не правий Гомер, говорячи: «Так зникне війна серед людей і богів!». В оцінці місця і ролі війни з Гераклітом не розходився Платон, який стверджував, що війна всіх проти усіх впливає із самої природи суспільства, з корінних суперечностей, властивих стосункам людей одного з одним. «Те, що більшість людей називають миром – є тільки ім’я, насправді ж від природи існує одвічна непримиренна війна між державами». Така ж війна існує між окремими селищами, між окремими сім’ями, родами в селищі, а також між окремими людьми. Усі, як стверджував Платон, знаходяться у війні з усіма у суспільному і в приватному житті, і кожний перебуває у війні із самим собою. Поділяючи війни на внутрішні та зовнішні, Платон звертав особливу увагу і на матеріальні фактори війни, які полягали у нагромадженні багатства [11, с. 25–26].

Природно, що, починаючи з найдавніших епох, робилися спроби обґрунтування і виправдання війни, формулювання правил і норм стосунків між державами в питаннях війни і миру. Більшість людей у стародавності

виходили з того, що війна і мир самі собою не є ані благо, ані зло. Домінувала думка, якщо процвітаюча держава може і повинна прагнути до миру, то при невдалому збігу обставин такій державі варто воювати [1, с. 53-55]. Отже, у Стародавньому світі завжди існувало виправдання війні, якщо війна велася в ім'я, як вважали, благої мети. У греко-римському світі встановилося певне «золоте правило», за яким мир можна було забезпечити постійною готовністю до війни.

У Стародавньому світі внаслідок різних воєн не раз перекроювалася політична карта світу. Особливо часто велися війни в Передній Азії, на Балканському півострові, за острови східної частини Середземного моря, що були тоді найбагатшими і культурними районами. Внаслідок воєн одне за іншим зникали старі і утворювалися нові держави. Це війни розвинутих держав проти племен, що перебували на нижчих стадіях суспільного розвитку, і війни між різними державами, повстання рабів. На шляху до здійснення ідеї завоювання «світового» панування склалися імперії: Ассірія, Вавілон, Персія, монархічна імперія Олександра Македонського, Римська імперія.

Перші тисячоліття через економічну і військову слабкість стародавніх держав війни велися незначними силами (від кількох сотень до декількох тисяч воїнів) і з обмеженою метою (підкорення і грабіж сусідніх народів, захоплення рабів). З посиленням економічного і військового потенціалу держав збільшувався і розмах воєн, ускладнювалися способи їх ведення. Єгипет, Персія, Афіни, Спарта, Македонія, Рим, Карфаген для походів використовували не тільки сухопутні війська, але також і численні транспортні судна і бойові кораблі, що рухалися річками або уздовж морського узбережжя. Воєнні дії стали розгортатися на великих просторах, вестися на суші і на морі, збільшилася їх тривалість. Так, греко-перські війни тривали з 500 року до 449 року до н.е., Пунічні війни між Карфагеном і Римом тривали з перервами понад сто років (з 264 року до 146 року до н.е.), похід Олександра Македонського на Схід зайняв десять років (з 334 року до 324 року до н.е.). Однак результат воєн усе-таки вирішувався в одній, двох, від сили – трьох битвах (боях). Інший же період воєнні дії не велися, хоча супротивники довго залишалися в стані війни. Сутички відрізнялися великою рішучістю і завершувалися, як правило, повним розгромом, а часто навіть винищенням супротивника [5].

Пошук глибинних причин виникнення воєн у житті людства тривав в період Середньовіччя і пізніше. У Середньовіччя мислителі незмінно звертали увагу на природу самої людини, шукали в ній причину воєн. Християнство засноване на ідеї любові до ближнього і прихильності миру, разом з тим через переконаність у винятковості несли і насіння війни. Тема війни в Старому Завіті, а потім і в Новому Завіті породжувала безліч складних проблем і суперечностей в оцінці війни. З одного боку – принцип протиставлення Злу насильство у первісному християнстві, відроджено у протестантизмі і пацифістській традиції, а з іншого, – обґрунтовувалася ідея законної або справедливої війни і виправдання війни заради її самої. Особливе значення мало те, що релігія, яка пропонувала себе як заміну іудаїзму, ґрунтувалася на

ідеях єдності людського роду, братерстві, рівності. У первісному християнстві, як це бачилося більшості теологів, християнину пропонувалося вести боротьбу в духовній сфері, зневажаючи матеріальну сторону життя. Саме так міркував Оріген: «Не витягай меча ні для ведення війни, а ні для утвердження своїх прав, а ні для будь-якої іншої мети, тому що ця заповідь не терпить ніякого винятку».

Філософ Лактанцій сучасник імператора Костянтина – у своїх «Institutes» писав, що людина настільки святе творіння, убивати її через будь-які причини є зло, і неможливо не підкорятися заповіді Бога. При імператорі Костянтині християнство стало офіційною релігією Римської імперії, і християни, відповідно, опинилися перед необхідністю захищати імперію і боротися з її ворогами. Уже св. Афанасій стверджував, що не можна убивати нікого, крім ворога на війні. А св. Амвросій чіткіше заявляв, сила, що захищає батьківщину від варварів, фактично відповідає справедливості [4 с. 463]. Найдетальніше формування ця проблема отримала в працях св. Августина, який стверджував, що причини воєн кореняться у гріховній природі людини, у її первородному гріху і бажанні бога покарати людей за їх гріхи. На цій основі сформувався провіденціалістський підхід, відповідно до якого війна знаходить своє виправдання у втручанні Бога або Провидіння. Зустрінувшись з проблемою вторгнень варварів у володіння Римської імперії Августин спробував визначити критерії і принципи, відповідно до яких можна було б визначити відмінності між «справедливими» і «несправедливими» війнами. У праці «Про град божий» і інших працях, в супереч із власною ідеєю гріховної суті людини, що робить війну неминучою, Августин послідовно реалізував думку, що війна – це зло, а мир є становищем, бажаним Богу і таким, що відповідає вимогам справедливості. Августин закликав розрізняти євангельське милосердя, необхідне в справах внутрішніх, і неминуче використання сили державою для захисту від зовнішньої загрози. З такої постановки питання випливало визнання правомірності і справедливості війни заради відновлення природного порядку, в ім'я досягнення миру [2, XIX, 15].

У формуванні ідеї, висловленої Августином, суттєвий внесок додали Ісідор Севільський та інші середньовічні мислителі, але більш чіткі обриси вона одержала в Фоми Аквінського у праці «Summa theologicae». На думку Фоми Аквінського, оборонна війна завжди справедлива, тотожна законному захисту. Щоб бути справедливою, будь-яка наступальна війна повинна відповідати таким трьом вимогам. По-перше, війна має оголошуватися законною владою, над якою немає іншої влади. Оскільки ж законна влада – суть Папа римський, імператор і незалежний князь, то з переліку справедливих виключалися війни, що ведуться феодалами між собою у своїх особистих інтересах. По-друге, війна вважається законною, якщо має своєю метою покарання винних. По-третє, справедливими є війни, що ведуться в інтересах усього суспільства [15, р.228]. Цікаво, що стосовно самого християнського світу середньовічна церква дотримувалась ідеалу Pax Ecclesiae, що досягнув піку в період між 1000 і 1300 роком, коли церква користувалася найбільшим впливом. Намагаючись досягти

єдності християнського світу, папи дійсно прагнули виключити локальні, і міжнародні війни, встановили спеціальні дні, коли заборонялися які-небудь ворожі дії. Спочатку це були суботні дні, коли віруючим заборонялося воювати один з одним. Пізніше період такої заборони охоплював майже половину тижня. Слід зазначити також те, що папи намагалися пом'якшити наслідки війни шляхом заборони використання у війнах між християнами певних видів зброї як тільки така зброя появлялася, наприклад, арбалет у XII ст. або вогнепальна зброя в XIV ст.

У XVI ст. стався новий поворот у поглядах на війну в суспільному житті. Стимул дискусіям дала проблема легітимності іспанських завоювань в Америці. Мова йшла, насамперед, про проведення розбіжностей між війною справедливою і війною священною. На такому підґрунті активно дискутується легітимність іспанських завоювань в Америці. Мова йшла насамперед про проведення розмежувань між війною справедливою і війною священною. Досі проблема справедливої і священної війни ставилася в контексті обґрунтування і виправдання хрестових походів. Робилися спроби відокремити секулярні аспекти воєн (між князями) від їхніх духовних аспектів. Вважалося, що війна має своєю метою покарання Зла, заподіяного церкві або християнській вірі повністю з боку невірних. Тому війну такого роду пропонувалося почати і вести під егідою церкви і від її імені. Відповідно з поглядом, еретики не мають жодних прав, і конфіскація їх майна після завдання їм поразки повністю легітимна. Мета хрестових походів була уточнена в 1095 році на Клермонському соборі папою Урбаном II, а теоретичну базу під неї підвів майбутній папа Інокентій IV і єпископ Хостьєнсис. На їх думку, походи мали своєю метою відвоювання територій, що потрапили до рук невірних, і покарання мусульман за їх злодіяння проти християн. Але питання про звертання еретиків до своєї віри не ставилося. Інакше обстоювала справа з індіанцями Америки. Тут доречними виявилися ідеї домініканського священника Франческо де Віторія, який першим обґрунтував думку, якщо та або інша війна корисна і правитель держави висуває незаперечні аргументи на її користь, то війна справедлива. Відповідно завоювання Латинської Америки виправдувалося прагненням залучити її народи в справжню віру [14, р.19-20].

У період Реформації спостерігається відродження інтересу до ідей первісного християнського пацифізму. Багато представників періоду Реформації оголошували будь-яку війну несправедливою. Мартін Лютер, наприклад, стверджував, що недозволено розв'язувати війну навіть проти турків. А якщо турки нападуть на християнські країни, то це воля Бога. Багато протестантських сект прийняли позицію Еразма Роттердамського, який заперечував війну як імператив принципу ненасильства. Однак, з формуванням національних держав і теорії національного суверенітету почався новий етап у формуванні поглядів на війну в житті людського суспільства. Видатний мислитель Нікколо Макіавеллі, наприклад, не тільки виправдував війну, але розглядав її як необхідний засіб у руках держави, вважав, що «війна справедлива для тих, для кого вона необхідна». Подібні ідеї обґрунтовує і

Гентілій в праці «Про закон війни», дав своє, що одержало популярність, визначення війни як боротьби збройної, політичної і справедливої, розглядав війну взагалі як акт суверенної держави і тим самим протиставляв її іншим війнам [4, с. 475-476].

У Середньовіччя перехід до нового способу виробництва не зменшив кількості воєн. Однак війни стали носити інший соціально-політичний характер і розмах. Відбувалася децентралізація державної влади, територіальна роздробленість васальних князівств. Васали (князі, герцоги) виступали проти королівської (великокнязівської) влади, що приводило до міжусобних і династичних (домагання на престол або на визначені володіння) війнам. Тоді ж значне місце займають агресивні міждержавні війни з метою захоплення і відвертого грабежу чужих земель. Характерно, що просторовий розмах таких воєн різко зріс у XVII-XIX ст., коли буржуазія Західної Європи, що народжувалася, вдалася до колоніальних захоплень. Особливістю воєн стала велика тривалість при слабкій.

Так створювалися матеріальні передумови для зміни всієї військової системи. Зростання продуктивності праці дозволяв відмобілізувати в армію ще більший інтенсивності воєнних дій. Разом з тим, розмах воєн вимагав погоджених зусиль учасників для досягнення воєнно-політичної мети, обумовлював елементи нової коаліційної стратегії.

Доіндустріальна епоха характеризувалася стійкою тенденцією зростання чисельності армії (у 4,3 рази за 300 років) і випереджальним збільшенням втрат (у 9,5 рази), так що для військовослужбовців ризик стати жертвою війни зріс з 2,6% у XII ст. до 5,7% у XV ст., але не набагато перевищив рівень втрат у Греції і Римі. Епоха колоніальних воєн характеризувалася стрибком чисельності армій (у 5 разів – у XVI ст. у порівнянні з XVст.), числа втрат (у 12,7 рази за той же період) стосовно до чисельності армії (з 5,7 до 14,6%). Війни ставали ризикованим, але прибутковим заняттям [14, с. 81-85].

Заміна феодальних відносин капіталістичними докорінно змінила умови розвитку військової справи. Ряд великих відкриттів з використанням пару, електрики, залізниць стала результатом промислової революції та її наслідків. Швидке зростання промисловості і загальне піднесення економіки в індустріальну епоху забезпечували розширення матеріально-технічної бази війни і розвиток збройних сил. В процесі виявився ряд закономірностей. Із зростанням економічних можливостей держав і зміною соціальної структури суспільства збільшувалася чисельність збройних сил та змінювався їх соціальний склад. На ранній стадії розвитку індустріального суспільства виникають маси вільних від феодальної залежності людей, позбавлених засобів виробництва. Саме маси вільних людей служили базою для створення масової армії. Підвищення продуктивності праці у всіх сферах суспільного виробництва дозволяло вивільняти і залучати до служби в армії в мирний й особливо у воєнний період дедалі більше і більше населення, а збільшення виробничих потужностей – випуску зброї, військової техніки і спорядження забезпечувало

утримання численних збройних сил та ведення масштабних воєнних дій. В період франко-пруської війни в більшості європейських держав міцно утвердилася система збройних сил, створюваних на основі принципу кадрової армії за рахунок навчених у мирний період контингентів запасу. Тоді ж завершується перехід від гладкоствольної вогнепальної зброї до нарізної; створюється паровий броненосний флот; широко використовується для перевезення військ і техніки залізничний транспорт. Однак продуктивність перших мануфактур, загальний рівень науки і техніки ще не могли забезпечити оснащення та утримання масової регулярної армії. Навіть у середині XVIII ст. основні країни Європи мали постійні армії чисельністю не більш 330 тис. воїнів. Причому значна частина їх призначалася для забезпечення внутрішньої безпеки. Наприкінці XVIII – початку XIX ст. поступове збільшення вогневої могутності армій привело до того, що збереження миру стало можливе лише за допомогою рівноваги страху. Цю думку дуже вдало висловив Іммануїл Кант стосовно різних варіантів використання сили у відносинах європейських держав, писав, що згодом повинні зникнути постійні армії, тому що будучи постійно готові до війни, вони безперервно загрожують нею іншим державам, підкріплював, що і тепер є дуже актуальним. Постійні армії спонукають держави до прагнення перевершити одна одну в кількості збройних сил, що не знає ніякої межі, і оскільки зв'язані з миром витрати стають зрештою тяжче короткої війни, то самі постійні армії стають причиною військового нападу з метою позбутися від тягаря [13, с. 263-264].

Велика французька революція і наполеонівські війни ознаменували один з поворотних пунктів в еволюції ставлення до війни. Важливе значення мав прийнятий у Франції закон, за яким вперше в історії оголошено, що пізніше назвуть тотальною мобілізацією. Французька революція, по суті, покінчила з практикою рекрутування офіцерського корпусу з аристократичних верств населення. Наполеонівські війни поклали також кінець так званим обмеженим війнам, характерним для XVIII ст. Це стало періодом, коли затверджується тип війни, названий Карлом Клаузевіцем абсолютною війною і який став згодом прототипом тотальних воєн XX століття. До початку XVIII ст. французька армія налічувала уже близько 640 тис. воїнів. Переконавши в безперечних перевагах загальної військової повинності в поєднанні з зростанням економічних можливостей в формуванні масової армії, подібні збройні сили стали створювати Пруссія, Австрія, пізніше Росія, а США й Англія мали могутній військовий флот і нечисленну сухопутну армію [10, с. 211-212].

Розгортання масових армій, що базувалася на зростаючій економіці країн Європи, вимагало різкого збільшення виробництва озброєння, боєприпасів і предметів спорядження. Це дало поштовх розвитку воєнної промисловості. Армія стала одержувати необхідне озброєння і матеріальні засоби для ведення війни. Широкий розвиток мережі залізниць, телеграфного і телефонного зв'язку різко змінив умови мобілізації, розгортання і забезпечення армій, маневру і керування військами. З 50-х до 80-х років XIX ст. нові можливості промисловості дозволили поліпшити озброєння: на оснащення армій надійшли

нові зразки зброї і боєприпасів. Збільшується частка військового виробництва в загальному обсязі промисловості. Створюються великі мобілізаційні запаси на випадок війни. Дедалі більша частка чоловічого населення охоплюється навчанням. Якщо в доіндустріальних державах дедалі необхідне для майбутніх боїв накопичувалося до початку війни і війна продовжувалась доти, поки не спустошувалася скарбниця, не витрачалися запаси продовольства та фуражу, то індустріальні держави розраховували не лише на запаси, створювані заздалегідь, але й на потенційні мобілізаційні можливості країни, що відкривалися в ході війни. Кримська війна показала значну залежність воєнних дій, від економічного забезпечення. У багатьох державах Європи здійснюються військові реформи з метою полегшити підготовку в мирний період численних контингентів людей, які підлягають призову з початком війни. Одночасно відбувається розгортання спеціальної воєнної промисловості для створення запасів зброї і боєприпасів. Значна увага приділяється розвитку мережі залізниць як засобу розгортання армій на театрах воєнних дій.

Наприкінці XIX ст. починається перехід від мануфактурного виробництва до машинного. Промислова революція, створення машинної індустрії і розвиток нових галузей промисловості різко підвищують продуктивність праці і технічні можливості виробництва озброєнь. Найрозвинутішою економікою тоді володіли Англія і Франція, де раніше склалися капіталістичні відносини. За ними йшли Австрія, Пруссія, Росія відсоток населення. Якщо на початку XIX ст. межа людської мобілізації не перевищувала 4–6 відсотків від загальної чисельності населення, то в першій світовій війні досягла: у Росії – 10,5 відсотка, у Франції – 17,2, у Німеччині – 19,7 відсотка [7, с. 226]. Вперше сформовані багатомільйонні армії. Відбувається широкомасштабна індустріалізація підготовки і ведення війни. величезні армії вимагали створення гігантських інфраструктур військово-промислового комплексу, а також систем постачання військової техніки, боєприпасів, запасних частин, обмундирування, продовольства, людських ресурсів, системи комунікацій тощо. Зростає небезпека знищення мирного населення. Отже, неодмінною умовою одержання перемоги ставав розгром ворожого тилу, охоплення воєнними діями і знищення мирних міст і сіл, промислових центрів, цивільних об'єктів. Поява авіації стерла лінію розмежування між театрами воєнних дій і мирними, цивільними структурами, перетворивши всю територію воюючих країн у суцільний театр воєнних дій.

Створення масових армій, збільшення числа, розмаху і рішучості воєн індустріальних держав породили мілітаризм у багатьох країнах, перетворивши його до кінця XIX ст. у соціальне явище, що набрало самостійності. Армія стала основною метою держави. В обстановці зростання мілітаризму прогрес техніки і промисловості використовувався для вдосконалювання і створення нових засобів війни. З 70-х років XIX ст. по 20-і ріки XX ст. створені і масово застосовані кулемети, міномети, могутні польові, фортечні, морські, зенітні і протитанкові гармати, вогнемети, бронеавтомобілі, танки, літаки, підводні

човни, бойові отруйні речовини, а також нові транспортні засоби – автомобілі, тягачі тощо. У ході першої світової війни створюються стратегічні об'єднання сухопутних військ: у Росії – фронти в складі від двох до п'яти армій, у країнах Західної Європи – групи армій, що діяли на самостійних стратегічних напрямках, театрах воєнних дій. Створення об'єднань визначило розвиток нової форми збройної боротьби – стратегічної операції. Високий рівень економічного розвитку і спрямованість підготовки держав до другої світової війни обумовили зростаючий обсяг виробництва озброєння і військової техніки і далі зростання чисельності збройних сил, що утримуються в мирний період і розгортаються з початком війни. Поява військ різного призначення дозволяла вирішувати завдання поєднані з нанесенням глибоких і могутніх ударів на різних театрах воєнних дій. Війна стала непередбаченою. Карл Клаузевіць говорив, війна має свою мову, але не свою раз і назавжди встановлену логіку. Будь-який бій або війна, розпочавшись, набувають власну логіку [8, с. 39-40].

Наприкінці XIX століття банкір Ісаак Блох, опублікував працю «Будущее войны». Особливість книги полягала в тому, що її автор, дійшов до висновків, що суперечили прогнозам професійних військових фахівців. Військові фахівці були переконані, що нова війна між великими державами Європи проходитиме із широкомасштабними насильством і запеклістю, але швидкоплинно. Погоджуючись в основному з такими оцінками, Ісаак Блох вважав, що майбутня війна за масштабами насильства, жорстокості, нелюдськості і за кількістю жертв перевершить усі немислимі норми та межі, однак буде тупиковою і тривалою. Незважаючи на велику вогневу могутність сучасної зброї, говорив Ісаак Блох, армії не страждатимуть від недостачі амуніції. Нові типи озброєння дають тактичні переваги стороні, що обороняється. Бойня буде грандіозною, але закінчиться лише з виснаженням ресурсів обох сторін. Досягнення миру для них буде дуже важкою справою. Невдача в війні або її припинення без видимих результатів може стимулювати революційні рухи. Майбутню війну Ісаак Блох називав «неможливою війною» [3, с.423- 424].

Етап формування індустріального суспільства зв'язаний зі збільшенням загальної кількості воєн. Центр суперечностей затвердився в Європі. Тут суперечності найглибші і визначали розвиток міжнародних відносин. Зростав розмах воєн. Бойовими діями охоплювалися всі території, збільшувалися чисельність воюючих військ та втрати. Якщо в XVII-XVIII ст. безпосередньо у війні по обидва боки брало участь до 500 тис., то наприкінці XVIII ст. і в XIX ст. – уже до 1 млн. воїнів. Розгорнулася запекла боротьба за територіальний поділ світу. В жодній з попередніх епох не було воєн такого величезного розмаху, такого кровопролиття, як в індустріальну епоху. Менш ніж за півстоліття (1898–1945 роки) розв'язано 116 воєн і великих військових конфліктів, у тому числі дві світові війни [10].

Перша світова війна виникла через гострі суперечності, що склалися між розвинутими державами. Досвід Першої світової та згодом Другої світової війни продемонстрував, що прогнози Ісаака Блоха багато в чому виявилися вірними. Перша світова війна, що почалася в Європі, стала серцевиною

світового ладу того періоду, не могла не стати всесвітньою за масштабами. Розпочавшись як традиційна європейська війна, стала тривалими роками небачених руйнувань і спустошень. Основне джерело і генератор суперечностей – Європа, але суперечності колами розходилися по всьому світу. Виявилось, що територія Європи занадто мала для ведення війни. Не дивно, що масштаби Першої світової війни стрімко розширювалися. Виникали нові театри воєнних дій: Турецький, Сірійський, Палестинський, Аравійський, Месопотамський та ін.. Морські бої велися у всіх морях навколо Європи, в Атлантичному та Індійському океанах, у берегів Латинської Америки. Війна перетворилася у світову. Завершилася лише в 1918 р. революційними потрясіннями, повстаннями і хаосом [10].

Аналіз показує: у ході війни держави змушені настільки різко збільшувати чисельність збройних сил, що іноді кількість мобілізованих перевищувала контингент підготовленого в мирний період кадрового резерву. Німеччина напередодні Першої світової війни мала в сухопутній армії 738 тис. солдатів і офіцерів, а до кінця війни – 7,6 млн., всього мобілізувала за війну 14 млн. (20,7 відсотків населення). Чисельність французької армії перед війною 883 тис. солдатів і офіцерів, а до кінця війни – 4,43 млн., усього мобілізовано 6,8 млн. (17 відсотків населення). Така ж тенденція відзначається в зміні чисельності збройних сил й інших держав – учасників першої світової війни. У Першій світовій війні брали участь 38 держав з населенням більш 1,5 млрд., що складало 67 відсотків населення земної кулі. Основні сухопутні операції велися в Європі, але воєнні дії охопили і Близькій, Далекий Схід і Африку, зайнявши територію загальною площею 4 млн. кв. км. Цікаво також порівняння чисельності основних видів військової техніки, що надійшли на озброєння армій у ході Першої світової війни. Франція, Великобританія і Німеччина мали близько 15 тис. артилерійських гармат, а до кінця війни 53,5 тис. гармат і 37 тис. мінометів. Танки на початку війни нараховувалися десятками, а до кінця війни в країнах Антанти їх вироблено понад 8 тис. До дня перемир'я воюючі країни мали в строю 10131 бойовий літак. Авіація з допоміжного засобу перетворилася в самостійний вид військ [14].

Узагальнивши досвід Першої світової війни, німецький генерал фон Людендорф оголосив ідеї Карла фон Клаузевіца про абсолютну війну застарілими і висунув концепцію тотальної війни. Епохи кабінетних воєн стали надбанням минулого через участь в конфлікті людей не тільки обов'язкового призову в армію, але й прямої або непрямої участі цивільних. Якщо фон Клаузевиць вбачав головну мету війни в знищенні або нейтралізації одних тільки військ ворога, то тотальна війна, на думку фон Людендорфа, має на меті повне знищення ворога, включаючи і цивільне населення. Визнавалося, що використання отруйних газів або бомбардування населених пунктів не узгоджується з правилами ведення війни, що затверджуються правом народів. Однак «реальності моменту» вище «старих банальностей». Умови війни змінюються, особливо після Першої світової війни, «необхідно, щоб відносини

між політикою і військовою стратегією були модифіковані». Більш того, стверджувалося, що необхідно перевернути позицію Клаузевіца, який пропонував підкорити точку зору військових погляду політиків. Тотальна війна охоплює всі сфери життя, а не тільки чисто військовий аспект. Саме військовому керівництву слід «установити директиви, до яких в інтересах тотальної війни політика повинна пристосовуватися». Зовсім справедливо фон Людендорф зосереджував увагу на тому факті, що війна в ХХ ст. стала заходом, покликаним ліквідувати не тільки живу військову силу і військову машину супротивника, але і людські резерви і виробничо-господарську інфраструктуру [9]. Звідси стало звичним при характеристиці війни поняття, як тотальна війна, тотальна мобілізація, безумовна і повна капітуляція та ін.

Друга світова війна за формою і змістом, почалася саме як світова. Кожна з головних воюючих країн концентрувала зусилля на нагромадженні ресурсів, необхідних для доведення війни до перемоги. Вся економіка воюючих країн поставлена на службу війні, а їх воєнна могутність досягла безпрецедентних в історії висот. Нова воєнна тактика і системи озброєнь зробили колишні системи планування і руйнування безнадійно застарілими. Істотно розширився радіус дії військової авіації; підводний флот відіграв панівну роль у боротьбі з надводним флотом. Вражаючі зміни сталися в системах ведення воєнних дій на суші, що дало можливість здобувати широкомасштабні блискавичні перемоги, що не могли уявити Олександр Македонський, Цезар, Наполеон і навіть воюючі держави в період Першої світової війни. Основні сухопутні воєнні операції в Другій світовій війні здійснювалися в Європі, Азії і частково в Африці. Небувалі масштаби мали операції на океанських і морських театрах воєнних дій, а також у повітрі. Воєнні дії охопили територію 40 держав. В Другій світовій війні процес підпорядкування економіки воєнній меті одержав характер тотальної воєнно-економічної мобілізації, спрямованої на максимально можливе використання всіх господарських ресурсів держав для забезпечення воєнних дій. Гітлерівська Німеччина, незважаючи на те, що на 1 вересня 1939 року вже мала в збройних силах 4,6 млн., за період війни мобілізувала ще 13,5 млн.. Франція мобілізувала за короткий період активних воєнних дій понад 5 млн. воїнів. В інтересах війни використовувалася основна частина сировинних та паливних ресурсів, робочої сили, знарядь праці, фінансів. В усіх капіталістичних державах створена воєнно-економічна база величезної продуктивності, досягнута гранична мобілізація всіх людських, матеріальних і виробничих ресурсів. В Другу світову війну втягнуто вже 61 держава з населенням 1,7 млрд., понад 70 відсотків населення земної кулі. Збільшився і просторовий розмах [14, с. 158–159].

Досвід двох світових воєн показав, що на службу тотальної війні, що ведеться сучасними засобами, підпорядковуються усі без винятку ресурси держави: матеріальні, фінансові, людські, інтелектуальні, технологічні. Історичний досвід показує, що прагнення протиборчих сторін на міжнародній арені використовувати нові, досконаліші, ніж у супротивника, засоби збройної

боротьби є об'єктивною закономірністю. Саме від ефективності засобів багато в чому залежав і продовжує залежати результат будь-якої війни.

Обидві світові війни відрізнялися великою руйнівністю. Так, у Першу світову війну загальні втрати склали 27,7 млрд. доларів, а в Другій світовій війні тільки в Європі загальні матеріальні втрати досягли 260 млрд. доларів (у цінах 1938 року). Прямі військові витрати воюючих держав склали 60–70 відсотків їх національного доходу. Але найтрагічніший підсумок – величезні людські втрати. За період Першої світової війни вбито та померло від ран близько 10 млн., покалічене – 20 млн.. В Другу світову війну загинуло більш 50 млн. людей. Кровопротитні і локальні війни продовжуються і в другій половині ХХ і на початку ХХІ століття [9, с. 402–403].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, війна, збройне насильство завжди були основним засобом вирішення міждержавних суперечок, елементарними формами примусу. Політики вдавались до них в минулому, вдаються й сьогодні, часом навіть не випробувавши невоєнні форми і способи вирішення міждержавних проблем. Змінюються уявлення про типи і характер війн і армій, системи оборони, реальні силові методи, але в усі епохи людські співтовариства в різних формах та іпостасях аж ніяк не вважають мир вищим благом. Історичний процес завжди супроводжується війною.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель. Политика / Аристотель ; [пер. с древнегреч. ; общ. ред. А. И. Доватура] // Собр. соч. : в 4-х т. — М. : Мысль, 1983. — Т. 4. — 830 с.
2. Блаженный Августин. О Граде Божьем / А. Блаженный. — СПб. : Алетейя – Киев. : УЦИММ-Пресс, 1998. — 684 с.
3. Блох И.С. Общие выводы из сочинения «Будущая война в техническом, политическом и экономическом отношениях» / И. С. Блох. — СПб. : Б/и, 1898. — 187 с.
4. Гаджиев К. С. Политическая философия / К. С. Гаджиев. — М. : ОАО «Издательство экономика», 1999. — 606 с.
5. История войн: В 3-х т. / [авторы составители Н. Н. Головкина, А. А. Егоров, В. П. Подольников]. — Ростов-на-Дону: Изд-во «Феникс», 1997. — Т.1. — 480 с.
6. Кант И. К вечному миру / И. Кант ; [пер. с нем.] // Собр. соч. в 6 т. — М. : Мысль, 1966. — Т. 6. — 495 с.
7. Клаузевиц К. О войне: в 2-х т. / К. Клаузевиц. — М. : Госвоениздат, 1936. — Т. 1 — 442 с.
8. Лиддел-Гарт Б. Энциклопедия военного искусства / Б. Лиддел-Гарт; [пер. с англ. ; Сост. С. Переслегин, Р. Исмаилов]. — М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. — 651 с.
9. Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914–1918 гг. / Э. Людендорф — М. : АСТ, Мн. : Харвест, 2005. — 800 с.
10. Меринг Ф. История войн и военного искусства / Ф. Меринг. — Санкт-Петербург : ООО «Издательство Полигон», ООО «Издательство АСТ», 2000. — 258 с.
11. Платон. Политик / Платон. // Собр. соч. : в 3-х т. ; [пер. с древнегреч. под общ. ред. А. Ф. Лосева и А. Ф. Асмуса]. — М. : Мысль, 1972. — Т.3. — Ч.2. — 678 с.
12. Урланис Б.Ц. История военных потерь / Б.Ц. Урланис. — СПб.; М.: Полигон, АСТ, 1998. — 560 с.
13. Эволюция военного искусства: Этапы, тенденции, принципы / [В. В. Лактионов, И. Я. Выродов и др. ; под ред. Ф. Ф. Гайворонского]. — М. : Воениздат, 1987. — 246 с.

14. Howard M. War in European history / M. Howard. — London : Oxford University Press, 1976. — 165 p.
15. Taylor T. Just and Unjust Wars. In «War, Morality and the military profession» / Wakin M. (Ed). — Boulder and London. : Westview Press, 1986.